

А. О. Сушко

ПРО ОДИН ТИП КЕРАМІЧНИХ ОСВІТЛЮВАЛЬНИХ ПРИЛАДІВ НА ПРИКЛАДІ МАТЕРІАЛІВ З ДОСЛІДЖЕНЬ В УРОЧИЩІ ГОНЧАРІ-КОЖУМ'ЯКИ

Стаття присвячена комплексному аналізу та характеристиці колекції модерних керамічних освітлювальних приладів яка сформована в ході археологічних досліджень в урочищі Гончарі-Кожум'яки та знаходяться на збереженні в фондах Музею історії міста Києва. Проведено морфологічний, технологічний та функціональний аналіз колекції. На основі якого вдалося виділити чотири основних типи засобів для освітлення. Встановлено, що вироби у формі мисочок з отворами або прорізом в гнізді універсальні, могли використовуватися і як свічники і як світильники. Освітлювальні прилади з суцільним гніздом використовувалися лише як свічники, а вироби без гнізда, скоріше за все — виключно як олійні світильники. Вироби виготовлялися місцевими гончарями та належать до продукції серійного виробництва. Таким чином, введено до наукового обігу дані, які вперше формують комплексне уявлення про склад, типові риси та особливості колекції керамічних освітлювальних приладів, які були виявлені під час археологічних досліджень на території гончарної слободи міста Києва та знаходяться на збереженні в міському музеї.

Ключові слова: Київ, модерний час, кераміка, світильник, свічник.

У системі побутового й господарського укладу киян ранньомодерного та модерного часу важливого значення надавали освітленню. Окрім природного освітлення, якого було не достатньо і в денний час, значне місце посідало штучне. Джерелом якого був вогонь, який отримували і утримували різним шляхом. Для цього застосовували досить різні за матеріалом, розмірами, формою та декоративними особливостями освітлювальні прилади. Серед яких чи не найдоступнішими були вироби з глини.

Керамічні засоби освітлення мали декілька типів та для їх застосування використовували

лася різна основа для горіння. Для свічників основою служили тверді матеріали — свічки, а для світильників — рідини як палива (лій, олія) (Сушко 2021, с. 125). Дана робота присвячена аналізу вибірки керамічних освітлювальних приладів у формі мисочки з гніздом в їх центральній частині, які були виявлені під час археологічних досліджень найбільшої гончарної слободи XVII—XIX ст. в урочищі Гончарі-Кожум'яки на київському Подолі.

Перш ніж перейти до безпосереднього аналізу речей, варто в загальному окреслити історію дослідження та з'ясувати специфіку функціонування урочища. Земляні роботи в цьому районі розпочалися з кінця 1960-х — початку 1970-х рр., але широкомасштабні прийшлися на 1974—1993 рр. В 1974 р. роботи велися М. Сагайдаком по вул. Гончарній, 8. Через те, що звітна документація не була збережена відомості про дослідження досить обмежені, точно відомо про виявлення двох гончарних печей (Чміль 2009, с. 292). Згодом дослідження проводила у 1989—1993 рр. експедиція ІА НАН України під керівництвом Г. Івакіна (Івакін та ін. 1992). Після значної перерви розкопки на цьому об'єкті продовжилися у 2002—2004 і 2007 рр. під керівництвом М. Сагайдака (Сагайдак та ін. 2007). Загалом в результаті розкопок в урочищі виявлено 26 горнів. Через те, що передбачалася музеєфікація гончарних печей, деякі з них розчищались лише частково, кілька з них не вдалося повністю дослідити з технічних причин. Ще кілька можна було лише зафіксувати в будівельних траншеях, викопаних екскаватором (Чміль, Хамайко 2015, с. 401).

Крім горнів в урочищі були зафіксовані й інші об'єкти, пов'язані з гончарним виробництвом: склади глини, будівлі господарського призначен-

ня, ями, які слугували місцями викиду браку. В розкопі XIV досліджено зрубну дерев'яну споруду, яка скоріше за все використовувалася як складське приміщення. Будівля досліджувалася в два етапи, частково в 1992 р., потім у 2002 р. було виявлено її західний кут, частину південно-західної та південно-східної стінок. У куті будинку знаходилася велика кількість цілих світильників та їх розвалів, а в заповнені котловану будівлі — значна кількість їх фрагментів. Окрім освітлювальних приладів там виявлено велику кількість керамічного посуду, кахлів та елементів декору (Сагайдак та ін. 2007, с. 15).

Від горизонту з горном будівля-склад була відділена товстим шаром піску, таким же шаром і перекрита. Всі вони розташовувалися по вул. Гончарній (Гончарний яр) під горою Дитинкою і у верхній частині вул. Воздвиженської під Замковою горою. Очевидно, це зсуви з гори Дитинки, один з яких і засипав склад. Датована будівля серединою XVIII—початком XIX ст. (Чміль, Хамайка 2015, с. 403—404).

Перші **письмові свідчення** про урочище відносяться до другої половини XVIII ст. Описуючи свою подорож 1774 р. академік Гільденштедт згадує про місцевість за укріпленнями біля Старого міста з виходом на Поділ, де проживають гончарі (Чміль, Хамайка 2015, с. 407).

У середині XIX ст. історик М. Закревський у своїй праці розташовував урочище в долині в якій протікає струмок Киянка, південно-західніше від Київського Подолу, між Кудрявським підвищенням та горою Киселівкою, від струмка Глибочиці до північної сторони Старого міста. Повідомляв, що на місцевості проживали та працювали гончарі та кожум'яки. Характеризуючи забудову, автор говорить про дерев'яні будинки які мають неправильне розташування, вулиці криві та брудні (Закревський 1868, с. 272—273).

Близько 1733 р. гончарями був створений цех. Актова документація та матеріали цеху дають можливість прослідкувати динаміку зміни чисельності його майстрів, в середньому 50 чоловік протягом XVIII ст. Станом на 1784 р. гончарям вже належало 30 садиб, що свідчить про те, що на території Урочища Гончарі-Кожум'яки проживала більшість цехових майстрів. Не зважаючи на скасування цехових організацій 1834 р., гончарний цех ще деякий час продовжував існувати. Принаймні до початку XIX ст. слобода функціонувала та припинила своє існування через інтенсивну забудову в середині XIX ст. (Чміль, Хамайка 2015, с. 407).

Колекція матеріалів сформована під час археологічних досліджень в урочищі Гончарі-Кожум'яки протягом 1992—2007 рр. в 2021 р. була передана на постійне зберігання до фондів Музею історії міста Києва. Серед загалу керамічних виробів на окрему увагу заслуговує презентабельна вибірка освітлювальних приладів, яка на сьогодні складає 620 одиниць різної степені збереженості та 262 фрагменти виробів.

На перший погляд ці засоби освітлення виглядають однотипними, проте в ході виділення інформативних ознак, опрацювання морфологічних, археометричних, технологічних ознак та з'ясування функції відповідно до поширених методик обробки археологічного матеріалу на основі комбінованої класифікації вдалося виділити декілька модифікацій, та уточнити інформацію про техніки та прийоми формування виробів.

Таким чином, вдалося виділити чотири типи освітлювальних приладів з кількома модифікаціями в середині кожного типу.

Перший тип — це *вироби у формі мисочки з гніздом в їх центральній частині в якому наявні кілька наскрізних отворів* (рис. 1: 1—6). Загальна кількість виробів цього типу складає 60 одиниць, в тому числі 5 цілих форм, 17 археологічно цілих, 8 повного профілю та 30 фрагментарної збереженості. В межах типу за формою освітлювальних виробів було виділено дві модифікації — *конусовидні та напівсферичні* освітлювальні прилади.

Вибірка *конусовидних* виробів становить 15 одиниць (рис. 1: 1—3). Окрім показників форми враховано також конструктивні деталі, до яких, у першу чергу, відноситься будова вінчика. За способом його формовки виділено кілька основних типів: вертикальні округлі зафіксовані у 63 % виробів, подібні до попередніх але потовщені вінця складають 22 %, вертикальні зрізані у середину мають 5 % освітлювальних приладів та округлі з борозенкою у середині — 10 % (табл. 1). Денця свічників мають сліди зрізування з гончарного круга і ротаційні сліди від пальців гончаря зсередини в придонній частині, що вказує на витягування їх із одного шматка глини на швидкообертovому (ножному) гончарному крузі.

Візуально за кольором черепка глини з яких виготовляли освітлювальні прилади поділено на світлопалені — від бежевого до рожевого кольорів, з невеликим вмістом заліза та червонопалені залізесті. Вироби які після випалу мають бежевий колір черепка складають 20 %, рожевий — 40 %, свічники з червоним кольором черепка також — 40 % (табл. 2). Глину використовували місцеву, адже під час археологічних досліджень у розкопі 8 зафіксовано скупчення різнокольорових глин, очевидно, склад сировини в садибі гончаря (Чміль 2009, с. 293). Відповідно до складу і структури глиняного тіста в якості домішок використовувався пісок з середніми округлими зернами у кількості 25—30 %, що було підтверджено петрографічними дослідженнями кераміки з Гончарів. Пісок додавали або спеціально, або змішували два види глини пластичну і піскувату. Потрібно відмітити, що у 73 % виробів прослідковуються крупні залізесті вкраплені, які, скоріше за все, є природними домішками і не були вибрані з глини на етапі її обробки шляхом механічної чистки. Всі свічники випалені в окислюючому середовищі,

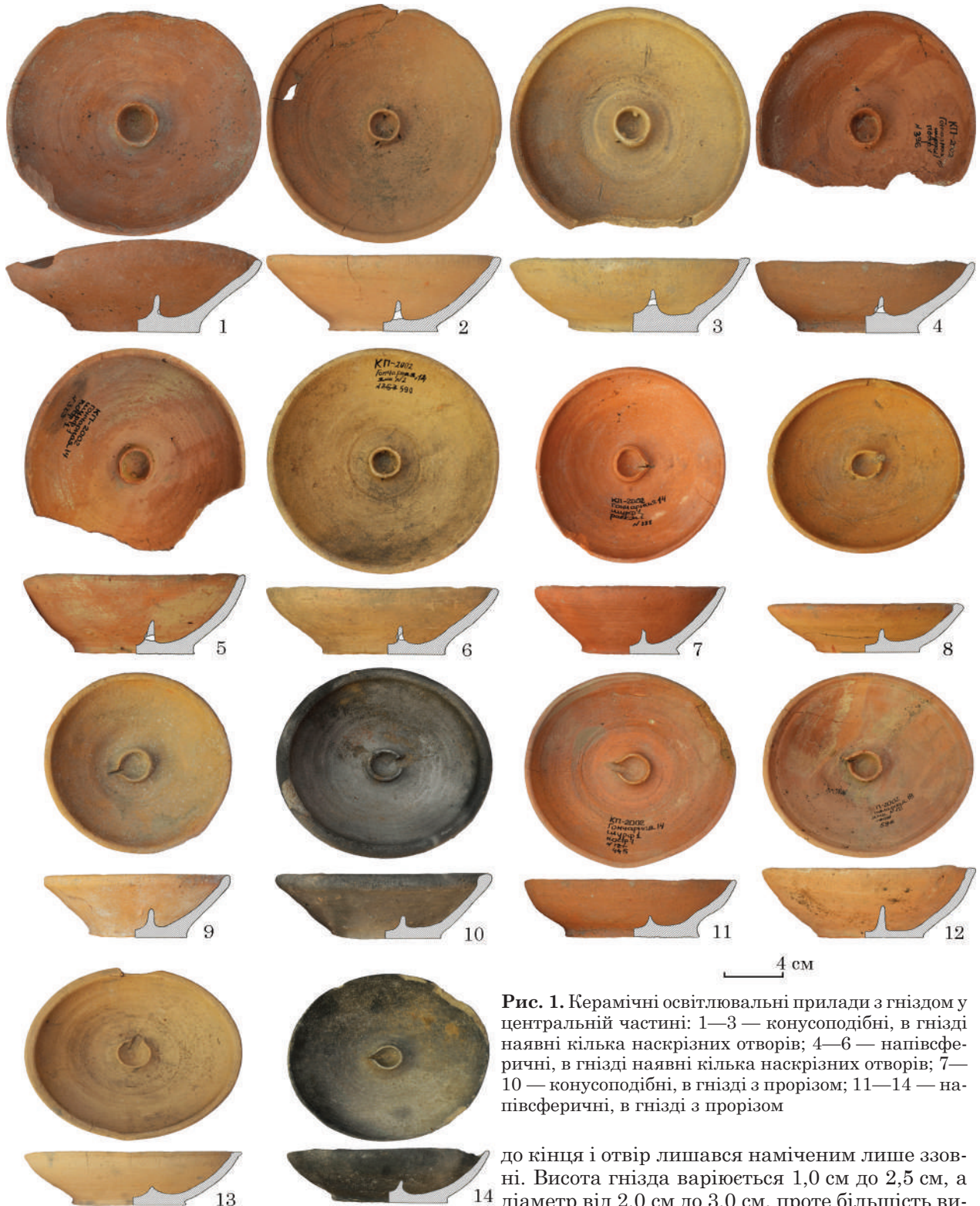

Рис. 1. Керамічні освітлювальні прилади з гніздом у центральній частині: 1—3 — конусоподібні, в гнізді наявні кілька наскрізних отворів; 4—6 — напівсферичні, в гнізді наявні кілька наскрізних отворів; 7—10 — конусоподібні, в гнізді з прорізом; 11—14 — напівсферичні, в гнізді з прорізом

27 % з них має рівномірний випал, а 73 % з неповною пропеченістю черепка (табл. 2).

Відмінною рисою цього типу є наявність отворів у гнізді для свічки. Їх кількість варіюється від 2 до 5 одиниць. Як правило, вони наскрізні, проколоті гострим предметом у нижній частині гнізда, хоча є варіанти коли отвори прорізані повздовж всього гнізда (рис. 1: 2). В трьох випадках гончар не дотискав гострим предметом

до кінця і отвір лишався наміченим лише ззовні. Висота гнізда варіюється 1,0 см до 2,5 см, а діаметр від 2,0 см до 3,0 см, проте більшість виробів діаметром — 2,5 см. Стінки гнізда у переважній більшості випадків незначної товщини, з округленими краями, циліндричної форми. Хоча незначний їх відсоток має потовщені конусовидні гнізда зрізані по верхньому краю, а одне — з загнутими вінцями у середину.

Загалом конусовидні освітлювальні прилади з отворами в гнізді для свічки товстостінні в 73 % випадків, з охайно обробленою поверхнею. Лише у 5 свічників на денці прослідковуються

Таблиця 1. Розподіл за конструктивними особливостями

Конструкція гнізда свічки	Ознака		Кількість	
	Форма виробу	Вінце		
З отворами	Конусоподібна	Вертикальне округле	9	
		Вертикальне округле потовщене	3	
		Вертикальне зрізане у середину	1	
		Округлі з борозенкою у середині	2	
	Напівсферична	Вертикальне округле	9	
		Вертикальне зрізане у середину	1	
		Вертикальне зрізане по верхньому краю	1	
		Округлі дещо загнуте у середину	2	
		Округлі потовщені дещо загнуті у середину	1	
		Округлі з борозенкою у середині	1	
	З прорізом	Конусоподібна	Вертикальне округле	58
			Вертикальне округле потовщене	2
			Вертикальне зрізане у середину	32
			Вертикальне зрізане по верхньому краю	33
Вертикальне зрізане на зовні			6	
Валикоподібні			32	
Округлі потовщені дещо загнуті у середину			17	
Округлі з борозенкою у середині			4	
Округлі з борозенкою ззовні			1	
Напівсферична			Вертикальне округле	55
		Вертикальне зрізане у середину	21	
		Вертикальне зрізане по верхньому краю	17	
		Вертикальне зрізане на зовні	8	
Без отворів та прорізу		Конусоподібна	Валикоподібні	14
	Округлі дещо загнуте у середину		12	
	Вертикальне округле		9	
	Вертикальне округле потовщене		1	
	Вертикальне зрізане у середину		1	
	Вертикальне зрізане по верхньому краю		4	
	Вертикальне зрізане на зовні		3	
	Валикоподібні		6	
	Напівсферична	Округлі дещо загнуте у середину	2	
		Округлі з борозенкою у середині	1	
		Вертикальне округле	6	
		Вертикальне округле потовщене	4	
		Вертикальне зрізане у середину	2	
		Вертикальне зрізане по верхньому краю	2	
Без гнізда	Напівсферична	Вертикальне зрізане на зовні	1	
		Валикоподібні	2	
		Округлі дещо загнуте у середину	4	
		Округлі з борозенкою у середині	1	
		Округлі з борозенкою ззовні	1	
		Вертикальне округле	3	
		Вертикальне зрізане у середину	2	
		Вертикальне зрізане по верхньому краю	2	

сліди формування гнізда, на одному — наплив глини, якою проводився ремонт виробу ще до випалу, на двох свічниках пошкоджена поверхня гострим предметом в ході проколу отворів та 5 виробів мають дещо деформовану форму, це могло трапитися або під час закладання в горно або ще на етапі формування на гончарному крузі (рис. 1: 1). Висота свічників коливається від 3,5 см до 6,0 см, діаметр вінець від

15,0 см до 17,0 см, а *d* денець складає від 7,5 см до 9,0 см.

Освітлювальних приладів з отворами у гнізді *напівсферичної* форми також 15 одиниць, з них: 11 — археологічно цілі та 4 вироби з повним профілем (рис. 1: 4—6). За формою вінця ця група свічників різноманітніша, проте як і попередній тип більшість (60 %) — це вертикальні округлі вінця, 13 % — округлі дещо загнуті у середину,

Таблиця 2. Розподіл за технологічними ознаками

Конструкція гнізда свічки	Форма виробу (кількість)	Колір глини			Домішки		Випал		
		Червоний	Рожевий	Бежевий	Природні + пісок	Пісок	Окислюючий		Не встановлено
							Рівномірний	Не рівномірний	
З отворами	Конусоподібна (15)	6	6	3	11	4	11	4	—
	Напівсферична (15)	7	2	6	6	9	12	3	—
	Фрагменти (30)	22	7	1	14	16	20	10	—
З прорізом	Конусоподібна (206)	125	57	11	153	53	124	69	13
	Фрагменти (156)	115	8	31	95	61	102	54	2
Без отворів і прорізу	Конусоподібна (27)	11	2	4	17	10	15	2	10
	Напівсферична (24)	9	3	3	18	6	14	1	9
	Фрагменти (13)	7	2	2	7	6	8	3	2
Без гнізда для свічки	Напівсферична (7)	3	4	—	7	—	4	3	—

вертикальні зрізані у середину, вертикальні зрізані по верхньому краю, округлі потовщені дещо загнуті у середину та округлі з борозенкою у середині складає по 6,75 % кожен різновид (табл. 1). 67 % виробів цього підтипу на денцях мають ротаційні сліди та зрізування з гончарного круга.

Більшість свічників виготовлено зі світлопалених глин 53 %, з яких 13 % — мають рожевий черепок після випалу і 40 % — бежевий, з червонопалених глин, колір черепка яких після випалу яскраво червоний (47 %). У 40 % виробів прослідковуються крупні залістості домішки. Вироби випалені в окислюючому середовищі, у 80 % випал рівномірний (табл. 2).

Кількість отворів, як і у попереднього типу варіюється від 2 до 5, усі наскрізні. Висота гнізда варіюється від 1,0 см до 1,5 см, а діаметр — від 2,0 см до 3,0 см, при цьому в більшості випадків d складає — 2,5 см. Стінки гнізда як правило незначної товщини, з округленими краями, циліндричної форми. Основна кількість свічників товстостінні (87 %), поверхня оброблена охайно. Три вироби мають деформовану форму, ще у трьох прослідковуються механічні пошкодження біля гнізд для свічки, у наслідок формування отворів. На денці одного з свічників зафіксовано сліди формування гнізда. Висота освітлювальних приладів цього підтипу коливається від 3,5 до 5 см, діаметр денця — 7,0—9,5 см, а діаметр вінець — 15,0—18,0 см.

Також виявлено 30 фрагментів свічників різної ступені збереженості, за якими визначити форму виробу не видається можливим, проте збережено гнізда з отворами, що відносять їх до першого типу. Гнізда мають від 3 до 5 отворів, проте більшість виробів з 4 отворами. Висота гнізда від 1,0 см до 2,5 см, діаметр — 1,5 см до 3,0 см. За формою більшість гнізд циліндричні, проте декілька свічників мають конусовидну форму. Майже у половині виробів збережено і денце з повним діаметром, який коливається від 6,0 до 8,0 см.

Фрагменти освітлювальних приладів виготовлені з червонопалених глин становлять 73 %, всі інші зі світлопалених: 23 % мають рожевий черепком після випалу та 4 % — бежевий. Майже у половині фрагментів свічників в тісті візуально прослідковують крупні залістості вкраплення (47 %). Мають якісний рівномірний випал в окислюючому середовищі, лише у 33 % виробів спостерігається неповна пропеченість черепка (табл. 2). Товстостінні, за виключенням 3 одиниць, з охайно обробленою поверхню. У семи виробів на денці спостерігаються сліди формовки гнізда, а один — має пошкодження поверхні під час проколювання отворів гострим предметом.

Другий тип — освітлювальні вироби з гніздом в їх центральній частині з прорізом (рис. 1: 7—14). Даний тип найчисленніший, складає 489 одиниць, з яких 111 цілих форм, 144 археологічно цілих, 78 повного профілю та 156 фрагментарної збереженості. За своєю формою вироби поділено на конусовидні та напівсферичні.

Конусовидних освітлювальних приладів з прорізом на гнізді для свічки 206 одиниць (рис. 1: 7—10). В межах підтипу за способом формовки вінець зафіксовано 9 різновидів: вертикальні округлі (30 %), вертикальні округлі з потовщенням (2 %), вертикальні зрізані у середину (16,5 %), вертикальні зрізані по верхньому краю (18 %), вертикальні зрізані на зовні (4 %), валикоподібні (16,5 %), округлі потовщені дещо загнуті у середину (8 %), округлені з борозенкою у середині (3,5 %) та округлені з борозенкою ззовні (1,5 %; табл. 1). У 69 % виробів на денцях помітні ротаційні сліди від пальців гончаря та сліди зрізування з гончарного круга.

Більшість конусовидних освітлювальних приладів має яскраво червоний колір черепка після випалу (61 %), вироби з рожевим забарвленням складають 28 %, а бежевим — 11 %. У 75 % виробів окрім піску зафіксовано природні

домішки вапнякових та залізистих вкраплень. Свічники окислюючого випалу становлять 94 %, серед яких 57 % мають якісний випал, а 37 % — черепок нерівномірної пропеченості. Є свічники чорного та сірого кольорів (6 %), у яких важко визначити спосіб випалу. Причиною цього може бути недостатня температура випалу, за якої колір глини не проявляється (табл. 2).

За загальними обрисами гнізда в центральній частині освітлювальних приладів в 83 % циліндричної форми, тонкостінні з округлими краями та прорізом з однієї сторони. Частина гнізд має конусовидну форму з округлими, а інколи загнутими у середину краями (5 %). Ще 12 % оснащени гніздами стінки яких розширюються догори, товстостінні, зрізані по верхньому краю (рис. 1: 7). Формовці цієї функціональної частини приділяли значну увагу тому, як правило, гнізда охайно виготовлені з обережно виконаним прорізом. Проте є частина виробів виготовлених швидше за все нашвидкуруч: з непропорційними стінками та неохайними прорізами. Висота гнізд коливається в межах 0,2—2,5 см, а діаметр 2,0—3,0 см. Проте потрібно відмітити, що більшість не з них незначної висоти 0,5—1,0 см, з діаметром — 2,0—2,5 см.

Досить значна кількість конусовидних свічників з прорізом на гнізді для свічки (78 %) товстостінні, пропорційні з охайно обробкою поверхні. Незначна їх частина мають дещо деформовану форму, вірогідно внаслідок того, що були недосушені перед випалом і при закладанні в гончарну піч були пошкоджені. Частина має механічні пошкодження: подряпини на поверхні під час прорізування гнізда та сліди на денці від його формування. За розмірами виробу у рамках підтипу різняться, їх висота від 3,0 см до 6,0 см, проте більшість становить 4,0—4,5 см. Діаметр вінець від 12,0 см до 17,0 см, найпоширеніші мають 12,0—14,0 см. Діаметр денця коливається від 6,0 см до 9,5 см, серед яких виробу з діаметром 7,0—8,0 см в більшості.

Напівсферичної форми освітлювальних приладів з прорізом на гнізді налічується 127 одиниць (рис. 1: 11—14). Зафіксовано кілька різновидів вінець за способом формовки: вертикальні округлі (43 %), вертикальні зрізані у середину (17 %), вертикальні зрізані по верхньому краю (13 %), вертикальні зрізані на зовні (6 %), валикоподібні (11 %), округлі дещо загнуті у середину (10 %; табл. 1). В 72 % виробів на денцях прослідковуються ротаційні та сліди різнування з гончарного круга.

Більша половина освітлювальних приладів цього підтипу виготовлені з червонопалених глин та мають черепок після випалу яскраво червоного забарвлення (58 %), зі світлопалених глин — 35 %, з яких з рожевим черепком 21 % виробів, а з бежевим — 14 %. Якість гончарного тіста невисока, адже у 75,5 % виробів окрім домішок піску, зафіксовані крупні вапнякові та залізисті природні вкраплення. Свічники окис-

люючого випалу складають 93 %, з них лише 15 % мають нерівномірну пропеченість. У 7 % виробів встановити спосіб випалу неможна, у частини через недостатню температуру випалу, коли колір глини не проявився, а у частини структура поверхні виробу після перепалу, можливо були в пожежі (табл. 2).

Як і у конусовидних свічників цього типу переважна більшість гнізд циліндричної форми, тонкостінні з охайним прорізом та округлими краями (79 %). Частина конусовидні з загнутим краєм у середину (11 %) та товстостінні з розширеними краями зрізаними по верху (10 %). Висота гнізд варіюється від 0,3 см до 2,5 см, проте найчастіше гнізда формувалися висотою 0,5—1,0 см. Їх діаметр, як правило складає 2,0—2,5 см, хоча трапляються і 3,0 см. Свічники в своїй більшості товстостінні (81 %) та мають охайну оброблену поверхню. Незначний відсоток (16 %) складають вироби деформованої форми, зі слідами формування гнізда на денці, пошкодженими гніздами ще до випалу, з невдало зробленими прорізами (рис. 1: 13) і як наслідок механічними пошкодженнями на поверхні освітлювальних виробів.

Фрагментарної збереженості освітлювальних приладів нараховується 156 одиниць, в своїй переважній більшості це фрагменти денця з гніздом. Вироби товстостінні, гнізда циліндричної форми з округлими краями, незначна частина конусовидної із загнутими краями у середину, та вироби з пошкодженими гніздами встановити форму яких не видається можливим. Висота гнізд становить 0,5—2,0 см, діаметр — 2,0—2,5 см. В деяких виробів вдалося зафіксувати і діаметр денця, який складає 7,0—8,0 см. 74 % фрагментів виробів виготовлено з червонопалених глин та мають червоне забарвлення черепка після випалу, зі світлопалених: черепок рожевого кольору у 20 % виробів, у 5 % — бежевий, 1 % засобів для освітлення перепалені. У 61 % фрагментів зафіксовано домішки піску, вапнякових та залізистих вкраплень природного походження. 99 % випалені в окислюючому середовищі, у 1 % виробів встановити спосіб випалу неможливо (табл. 2).

Третій тип — *вироби у формі мисочки з гніздом в їх центральній частині без отворів і прорізу* (рис. 2: 1—7). До цього типу віднесено 64 одиниці, в тому числі 10 цілих форм, 22 археологічно цілих, 19 повного профілю та 13 фрагментарної збереженості. Як і у попередніх типів за формою освітлювальних виробів було виділено дві модифікації: *конусовидні* та *напівсферичні* освітлювальні прилади.

Конусовидних свічників з гніздом без отворів та прорізу виявлено 27 одиниць (рис. 2: 1—4). За способом формовки їх вінець виділяємо: вертикальні округлі (33 %), вертикальні округлі потовщені (3,5 %), вертикальні зрізані у середину (3,5 %), вертикальні зрізані по верхньому краю (15 %), вертикальні зрізані на зов-

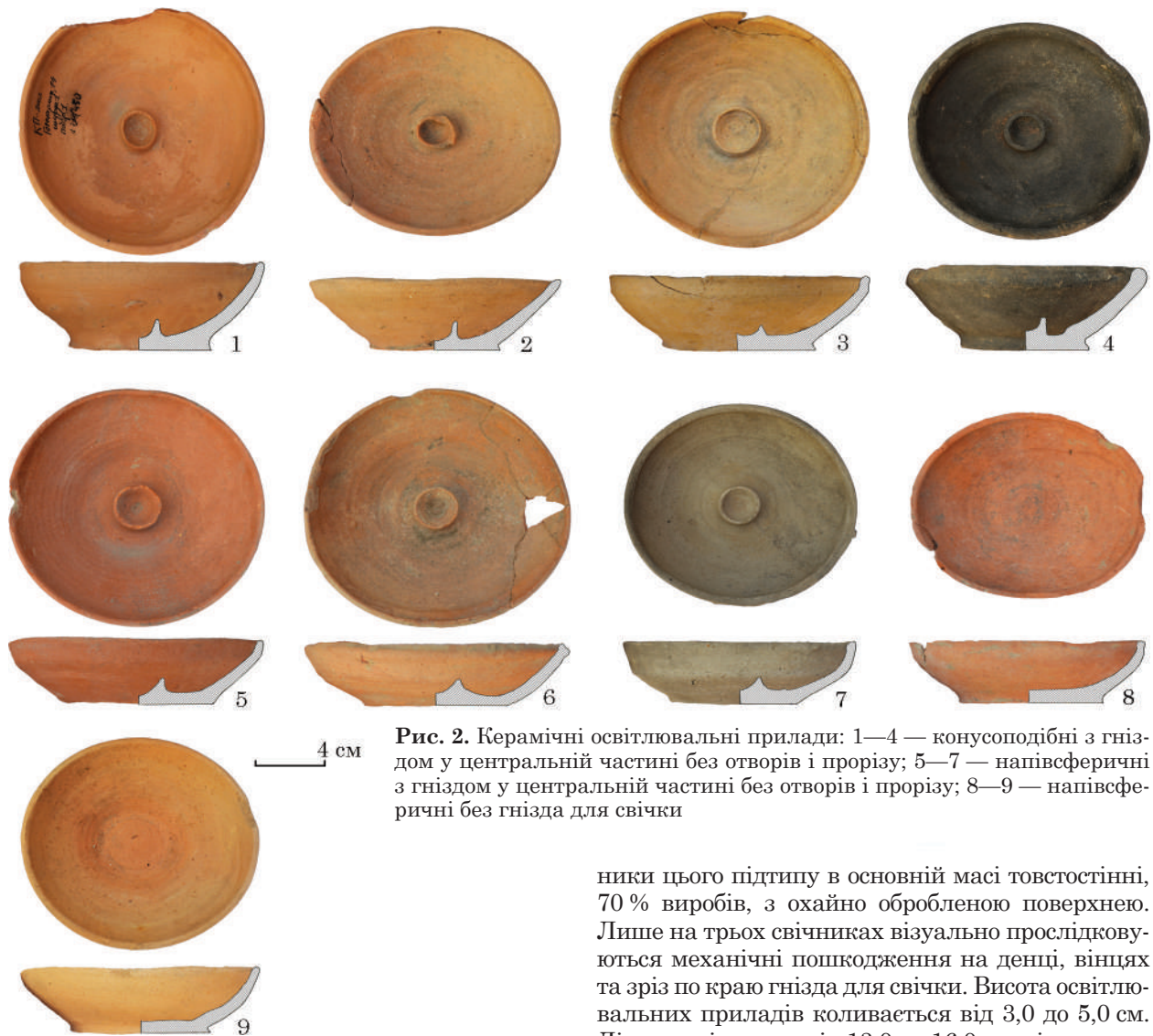

Рис. 2. Керамічні освітлювальні прилади: 1—4 — конусоподібні з гніздом у центральній частині без отворів і прорізу; 5—7 — напівсферичні з гніздом у центральній частині без отворів і прорізу; 8—9 — напівсферичні без гнізда для свічки

ні (12 %), валикоподібні (22 %), округлені дещо загнуті у середину (7,5 %), округлі з борозенкою у середині (3,5 %; табл. 1). У 85 % виробів на денцях прослідковуються ротаційні сліди та зрізування з гончарного круга.

Для виготовлення більшості освітлювальних виробів цього підтипу використовували червонопалені глини (41 %), черепок яких має яскраве червоне забарвлення. Зі світлопалених глин з черепком рожевого кольору 7 %, бежевого кольору — 15 %. У 63 % виробів окрім домішок піску прослідковуються природні крупні залісті вкраплення. Як у випадку вище описаних підтипів, більшість освітлювальних виробів (63 %) має якісний випал в окислюючому середовищі, лише 7,5 % від загалу пропечені нерівномірно. Є свічники чорного та сірого кольорів (37 %), у яких важко визначити спосіб випалу (табл. 2).

Гнізда освітлювальних виробів суцільні, без отворів та прорізу. Більшість з них циліндричної форми, тонкостінні з потоншеними округлими краями. За виключенням двох — конусовидної форми та товстостінних. Висота гнізд варіюється від 0,5 до 1,0 см, а d складає від 2,5 до 3,0 см. Свіч-

ники цього підтипу в основній масі товстостінні, 70 % виробів, з охайно обробленою поверхнею. Лише на трьох свічниках візуально прослідковуються механічні пошкодження на денці, вінцях та зріз по краю гнізда для свічки. Висота освітлювальних приладів коливається від 3,0 до 5,0 см. Діаметр вінець — від 13,0 до 16,0 см, діаметр денця — від 7,0 см до 8,0 см. З огляду на археометричні ці свічники мініатюрніші за попередні.

Напівсферичних свічників з гніздом без отворів та прорізу 24 одинці (рис. 2: 5—7). З вертикальними округлими вінцями 25 % виробів, вертикальними округлими потовщеними 17 %, вертикальними зрізаними у середину 8 %, вертикальними зрізаними по верхньому краю також 8 %, вертикальними зрізаними на зовні 4 %, валикоподібними 8 %, з округлими загнутими у середину 16 %, з округлими з борозенкою у середині та з округлими з борозенкою зовні по 4 % (табл. 1). Сліди зрізування з гончарного круга на денцях прослідковуються у 54 % виробів.

При виготовленні цього підтипу частіше використовували червонопалені глини, з яскраво червоним черепком зафіксовано 37,5 %, з рожевим — 12,5 % та бежевим також — 12,5 % виробів. Щодо характеру домішок, то окрім піску у 75 % свічників зафіксовані крупні вапнякові та залісті вклучення у глину. 62,5 % виробів випалені в окислюючому середовищі та мають якісний випал, лише у одного свічника прослідковується нерівномірна пропеченість черепка.

Неможливо встановити спосіб випалу у 37,5 % освітлювальних приладів (табл. 2).

Усі свічники мають гнізда для свічки циліндричної форми тонкостінні з заокругленим краєм. Незначної висоти, яка становить 0,5—0,8 см, а діаметр в усіх виробів — 2,5 см. Всі свічники мають якісну обробку поверхні, 58 % виробів від загалу товстостінні. Один свічник має дещо деформовану форму у вигляді овалу. Загальна висота освітлювальних приладів коливається від 2,5 до 4,5 см, d вінець від 13,0 до 15,0 см, d донець варіюється в рамках 7,5—8,0 см.

Також до колекції входять 13 одиниць фрагментарно збережених свічників, в переважній більшості це основа денця та гніздо для свічки без отворів та прорізу. Вироби товстостінні, гнізда циліндричної форми з заокругленими краями. Висота гнізд для свічки варіюється від 0,5 до 1,5 см, діаметр — 2,5—3,0 см. Вироби окислюючого випалу становлять 85 %, з яких лише 23 % мають нерівномірний випал. Нечисленний відсоток (15 %) складають фрагменти виробів спосіб випалу яких встановити неможливо. Переважна більшість фрагментів свічників (54 %) мають червоний колір черепка після випалу, рожевий та бежевий по 15,5 % (табл. 2). У половини фрагментів свічників візуально прослідковуються крупні залізесть включення у гончарному тісті (табл. 2).

Четвертий тип — освітлювальні прилади без гнізда для свічки (рис. 2: 8—9). Цих виробів лише 6 одиниць, з яких 3 цілих вироби, 2 археологічно цілих та 2 повного профілю. Всі вони *напівсферичної* форми. За способом формовки вінець виділяємо три види: вертикально округлі (43 %), вертикальні зрізані у середину (28,5 %) та вертикальні зрізані по верхньому краю (28,5 %) (табл. 1). На всіх світильниках прослідковуються ротаційні сліди від пальців гончаря та сліди зрізування з гончарного круга на денці.

Усі світильники випалені в окислюючому середовищі, 42 % з них має нерівномірну пропеченість черепка, а 58 % — якісний випал. З червонопалених глин виготовлені 42 %, зі світлопалених з рожевим забарвленням глини після випалу — 58 % виробів. У всіх виробів в гончарному тісті зафіксовано крім домішок піску природні залізесть включення (табл. 2).

Більшість світильників цього типу товстостінні, у 72 % випадків. Поверхня виробів оброблена не досить охайно, прослідковуються механічні uszkodження: подряпини та напливи глини, один світильник має деформовану, дещо приплюснуту форму. Висота виробів варіюється в рамках 2,5—4,5 см, діаметр вінець — 9,0—15,0 см, діаметр донець — 4,5—9,0 см.

Також виявлено 262 одиниці стінок, через їх фрагментарний стан збереження визначити до якого з типів освітлювальних виробів вони відносилися не можливо. Проте вдалося з'ясувати, що 73 % мають червоне забарвлення черепка після випалу, рожевого — 15 % і 12 % — беже-

вого. У 64 % виробів в прослідковуються домішки піску, вапнякових та залізистих вкраплень природного походження.

На окрему увагу заслуговує питання функціонального призначення цієї категорії матеріалу. Як правило, освітлювальні вироби з гніздом у центральній частині відносили до свічників, проте вірогідніше вони були універсальними виробами. Завдяки своїй формі та функціональним частинам їх можна було використовувати застосовуючи як свічки, так і рідке паливо. Зокрема на користь цієї думки свідчить те, що переважна більшість виробів цієї категорії має гніздо прорізане з одного боку або наскрізні проколи ще по сирій глині в декількох місцях, а отже функціонально було придатне для фіксації як свічки, так і гноту, а в мисочку можна налити потрібну кількість масла. А вироби четвертого типу, без гнізда, скоріше за все виключно використовувалися як олійні світильники.

Потрібно відмітити, що серед основної маси населення свічники застосовувалися не часто. Перш за все це пов'язано з ціною на свічки. Як правило, використовувати воскові свічки могли собі дозволити заможні верстви населення, власники пасік або застосовували при церквах.

Спостерігалася тенденція до монополізації у цій сфері. Так, яскравим прикладом останнього може бути наполегливе клопотання київського митрополита Євгенія в 1830 р. до Канцелярії київського військового губернатора стосовно заборони місцевим міщанам і купцям продавати воскові свічки, щоб не підривати дохід церкви (Гуржій 2013, с. 183).

Крім воску для виготовлення свічок використовували лій, топлений жир великої рогатої худоби. Вони були гіршої якості, проте — дешевші. Так у Києві існував «завод» лійових свічок, заснований купцем Ходуновим на Печерську в 1811 р. Працювало також стеаринове підприємство купця Фрінке, на якому у рік виготовлялося від 1,8 до 2,5 пудів свічок, цей об'єм міг повністю забезпечити потреби городян (Гуржій 2013, с. 184).

Таким чином аналіз описуваних освітлювальних приладів дав можливість зробити висновки, що форма мисочки для освітлювальних виробів є досить консервативною, все ж і вона зазнавала незначних змін в бік удосконалення та утворення певної кількості модифікацій в межах типу. Перш за все на зміни вказують дрібні конструктивні деталі. Це декілька варіантів гнізд: з прорізом з одного боку, з кількома отворами (від 2 до 5) в нижній частині гнізда, суцільні гнізда для свічок без будь-яких додаткових деталей. Форма самої мисочки: напівсферична або конусоподібна, а також декілька варіантів вінець. У результаті комбінація конструкцій гнізд, типів тулуба та типів вінець дають чотири основних типи освітлювальних приладів з двома модифікаціями в межах кожного з них.

Виготовляли керамічні освітлювальні прилади з місцевої сировини, в переважній більшості ви-

падків з червонопалених глин, коли колір черепка після випалу яскраво червоного забарвлення, виробів зі світлопалених глин значно менше, їх колір від світло-бежевого до рожевого. Враховуючи характер домішок в глиняному тісті, то основною домішкою виступає пісок, проте за часту зустрічаються крупні залізисті та вапнякові вкраплення, які можуть бути і природною складовою глини. Переважна більшість виробів мають достатній випал в окислюючому середовищі, лише у незначного відсотка виробів встановити спосіб випалу не вдалося, чи то з причин недостатньої температури випалу, чи перепалу черепка. Якість виготовлення різниці. В деяких виробів прослідковується деформованість та непропорційність форми та неохайність в оздобленні, що вірогідніше пов'язано з серійним виробництвом.

Отже, на прикладі однієї колекції освітлювальних приладів, що були виявлені під час археологічних досліджень в урочищі Гончарі-Кожум'яки вдалося з'ясувати не односторонність форм на перший погляд однотипної категорії матеріалу, описати їх конструктивні особливості, що мають функціональну складову та загалом розкрити процес серійного виробництва.

ЛІТЕРАТУРА

Гуржій, І., Гуржій, О. 2013. *Купецтво Києва та Київщини XVII—XIX ст.* Київ: Інститут історії України НАН України.

Закревский, Н. 1868. *Описание Киева.* Москва: Археологическое общество.

Івакін, Г., Козубовський, Г., Герасимов, Д., Чекановський, А., Чміль, Л. 1992. *Звіт про археологічні дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки (вул. Гончарна та Воздвиженська) в Києві в 1992 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1992/33.

Сагайдак, М., Тараненко, С., Пефтіць, Д., Журухіна, О. 2007. *Звіт про охоронні археологічні роботи в урочищі Гончарі та Кожум'яки м. Києва у 2007 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2007/264.

Сушко, А. 2021. Світильники та свічники ранньомодерного часу з колекції Музею історії міста Києва. *Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції*, 13, с. 125-130.

Чміль, Л. 2010. Гончарні осередки Києва і округи кінця XVI—XVIII ст. *Болховітинівський щорічник 2009*, с. 287-302.

Чміль, Л., Хамайко, Н. 2015. Гончарна слобода Києва XVII—XIX ст. *Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники*, 8: Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні, с. 401-420.

REFERENCES

Hurzhiy, I., Hurzhiy, O. 2013. *Kupetstvo Kyieva ta Kyivshchynu XVII—XIX st.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

Zakrevskii, N. 1868. *Opisanie Kieva.* Moskva: Arkheologicheskoe obshchestvo.

Ivakin, H., Kozubovskiy, H., Herasymov, D., Chekanovskiy, A., Chmil, L. 1992. *Zvit pro arkhеolohichni doslidzhennia urochysshch Honchary ta Kozhum'yaky (vul. Honcharna ta Vozdvyzhen'ska) v Kyievi v 1992 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1992/33.

Sahaidak, M., Taranenko, S., Peftits, D., Zhurukhina, O. 2007. *Zvit pro okhoronni arkhеolohichni roboty v urochysshchi Honchary ta Kozhum'yaky m. Kyieva u 2007 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2007/264.

Sushko, A. 2021. Svitlynyky ta svichnyky rannomodernoho chasu z koleksii Muzeiu istorii mista Kyieva. Kyiv i kyiany. *Materialy shchorichnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, 13, s. 125-130.

Chmil, L. 2010. Honcharni oseredky Kyieva i okruhy kintsia XVI—XVIII st. *Bolkhovitinovskiy shchorichnyk 2009*, s. 287-302.

Chmil, L., Khamaiko, N. 2015. Honcharna sloboda Kyieva XVII—XIX st. *Naukovi studii. Istoryko-kraieznavchyi muzei m. Vynnyky*, 8: Davni maisterni ta vyrobnytstvo u Vislo-Dniprovskomu rehioni, s. 401-420.

A. O. Sushko

CASE STUDY OF CERAMIC LIGHTING FROM MATERIALS DISCOVERED AT THE HONCHARI-KOZHUMYAKI REGION

The paper is devoted to the complex analysis and characteristics of the collection of modern ceramic lighting from the excavation in Honchary-Kozhumiaky region of Kyiv and is kept in the storage of the Museum of History of Kyiv. The processed collection consists of 620 units of lighting of various degrees of preservation and 262 fragments.

Morphological, technological and functional analysis of the collection was performed. Based on which we managed to distinguish four main types of lighting: with a slot on one side, with several holes in the bottom of the socket, with solid sockets for candles without any additional details and products without a socket. In addition to structural details, the shape of the product and methods of forming the crown were taken into account, which made it possible to distinguish several modifications within each type.

Bowl-shaped items with holes or a slot in the nest are universal, and could be used as candlesticks and lamps. That is both candles and liquid fuel could be used as fuel. Lighting with a solid socket were used only as candlesticks, and items without a socket, most likely, exclusively as oil lamps.

The characteristics of manufacturing technology and the process of organization of production is made. It was ascertained that the lighting were made by local potters and belong to the series production. Manufactured in standard form using the scheme of machine design.

Thus, the data, introduced into scientific circulation, for the first time form a comprehensive view of the composition, typical features and features of the collection of ceramic lighting, discovered during archaeological research in the pottery settlement of Kyiv and stored in the city museum.

Keywords: Kyiv, modern times, ceramics, lamp, candlestick.

Oдержано 20.06.2022

СУШКО Аліна Олександрівна кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Музею історії міста Києва, Київ, Україна.

SUSHKO Alina, Ph. D., leading research fellow, Museum of Kyiv history, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-7898-5450, e-mail:

alina_sushko@ukr.net.